

О.А.Сальцова

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Практичні й наукові потреби вивчення історії, археології, географії, статистики Південної України зумовили виникнення в Одесі Товариства аматорів історії та старожитностей. Засноване на початку 1839 р. М.М.Кір'яковим, Д.М.Княжевичем, А.Я.Фабром, М.Н.Мурзакевичем і О.С.Стурдзою з метою збору, опису та збереження всіх старожитностей краю, опрацювання та публікації документів, організації пошукових експедицій та археологічних розкопок, збирання географічних і статистичних відомостей¹ Одеське товариство проіснувало до 1922 р.

Науковий авторитет Товариства — першого пам'яткознавчого осередку в Україні — був значним. Серед його активних членів — відомі вчені А.О.Скальковський, Є.О.Загоровський, А.В.Флоровський, О.М.Поль, О.І.Маркевич. Воно підтримувало зв'язки з університетами, науковими товариствами, музеями та бібліотеками багатьох країн світу.

Основним виданням Одеського товариства, де містилися різні за тематикою описи й дослідження, статті теоретичного характеру, історіографічні та бібліографічні розвідки, численні хронікальні повідомлення, був збірник "Записки Одесского общества истории и древностей". Протягом 1844 — 1919 рр. вийшло в світ 33 томи "Записок", в яких зібраний цінний матеріал з питань пам'яткознавства Південної України. Окрім "Записок" Товариство видавало щорічні "Отчеты" про свою діяльність і подавало відомості про зроблені відкриття вітчизняним та зарубіжним вченим товариствам.

Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства мало досліджена, хоча її вивчення має наукову цінність. Певний внесок у рішення цієї проблеми зроблений українськими істориками М.І.Марченком, С.З.Зарембою, Т.Ф.Григор'євою².

© О.А.Сальцова, 1993

У даній розвідці розглядаються основні напрями пам'яткознавчої діяльності Одеського товариства: виявлення та видання документів, організація розкопок і наукових експедицій для збору археологічного матеріалу, створення музейних колекцій, охорона старожитностей Півдня України.

Першим кроком Товариства були пошуки, придбання оригіналів чи точних копій (знімків), опрацювання і публікація археографічних пам'яток. З цією метою члени Одеського товариства упорядкували документи, призначені для Одеського історичного архіву, розібрали архіви колишніх фортець св.Дмитрія Ростовського й св.Єлизавети.

Ще на початку своєї діяльності Товариство розіслало циркуляр до всіх членів і кореспондентів з проханням доставляти татарські й турецькі офіційні документи, що знаходилися в приватних руках. Воно отримало велику кількість таких документів³.

Наукове значення мало видання на сторінках "Записок" ярликів кримських ханів XIV та XVI ст. у перекладі Я.Ярцова, оригінали яких знаходилися в канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора⁴, і тарханних ярликів Гіреїв з примітками та перекладом І.Березіна⁵.

У 1840 р. у Товаристві було зроблено копію турецького рукопису невідомого автора XVIII ст., що містив історію кримських ханів від створення світу до другої половини XVIII ст. Оригінал зберігався у мурзи Мурата Аргинського в Криму. Найцікавіші витяги з рукопису та їх переклад опубліковані О.Негрі⁶.

Товариство також придбало в перекладі О.Негрі зроблену М.Оболенським копію турецького фірмана 1757 р. про права християнського духовенства в мусульманському Криму з Московського головного архіву Колегії іноземних справ⁷.

Копії невідомих фірманів турецьких султанів Амура-та III, Мурада IV, Османа III, Мустафи III, що належали Одеському товариству, були перекладені та опубліковані В.Бруном⁸.

Одеське товариство збирало, копіювало, перекладало й видавало пам'ятки офіційної молдово-валахської писемності — дипломатичні, юридичні та іншого роду акти. Воно неодноразово зверталося до Бессарабської палати цивільного суду та обласної межової контори з

проханням сприяти справі “вишукування й надання” грамот⁹. З кожним роком Товариство поповнювало колекцію документальних пам’яток народів Бессарабії.

У 1839 р. А.Фірковичем, а в 1842 р. вчителем єврейської мови Штерном на території Криму й Дагестану були відкриті давні пам’ятки єврейської писемності — рукописи X — XVI ст., що являли списки Біблії чи її окремих частин, а також надмогильні написи. Для складання їхнього опису запросили професора філології Ф.Піннера. Каталог манускриптів було видано німецькою мовою за рахунок Товариства¹⁰. Уривки з цієї праці опублікували “Записки” в перекладі І.Михневича¹¹.

Одеське товариство за допомогою досвідченого знавця з палеографії вікарія Московської митрополії єпископа Сави придбало з Синодальної бібліотеки давні грецькі манускрипти — Життя перших херсонських святителів. Переклад на російську мову здійснив протоієрей С.Серафимов¹². У 1867 р. колекцію документальних пам’яток Одеського товариства поповнили 24 акти константинопольських патріархів (1317 — 1397). Ці документи стосувалися православних єпархій в Криму. Точний переклад зі списком імен невідомих єпархіальних кримських архієреїв було опубліковано на сторінках “Записок” архимандритом Антоніном¹³.

Одеське товариство приділяло увагу збиранню юридичних пам’яток генуезьких колоній в Криму. Частина цих документів увійшла до збірника венеціано-генуезьких грамот (1342 — 1492), надрукованого “Записками”¹⁴. В.Юргевич переклав та опублікував з примітками Статут для генуезьких колоній в Чорному морі 1449 р., копія якого зберігалася в бібліотеці С.М.Воронцова, сина покійного новоросійського та бессарабського генерал-губернатора й почесного президента Одеського товариства¹⁵. М.Мурзакевич під час роботи в архіві Банку св.Георгія в місті Генуї знайшов пам’ятки права італійських колоній в Північному Причорномор’ї (початок XV — кінець XVI ст.)¹⁶. Товариство звернулося до члена дирекції архіву М.Д.Канале з проханням скопіювати ці документи й надіслати до Одеси¹⁷.

Розпорядження, офіційне й приватне листування Г.О.Потьомкіна-Таврійського — документальні пам’ятки, що зберегли історію заселення й освоєння південноукраїнських земель, організації Чорноморського

флоту, будівництва Миколаїва, Херсона, Севастополя, — збирало та публікувало Товариство.

У 1867 р. М.Мурзакевичем були розібрані папери залишків архіву похідної канцелярії Потьомкіна-Таврійського, які зберігалися в містечку Решетилівці на Полтавщині. Частину документів — листування В.С.Попова, правителя цієї канцелярії — було опубліковано Товариством.

Таким чином, завдяки Одеському товариству велика кількість археографічних пам'яток була відкрита вченому світові як джерело для вивчення історії краю.

Одним із напрямів пам'яткознавчої діяльності Одеського товариства було складання та видання історико-статистичних описів. Предмет цих досліджень — процес послідовної колонізації краю, історія заснування населених пунктів, церков, навчальних закладів; зміни складу й кількості жителів, етапи розвитку сільського господарства, промисловості і торгівлі; організація цивільного й духовного управління.

Особливу увагу Одеське товариство приділяло дослідженню археологічних пам'яток. Відсутність фінансування з боку держави не давала можливості Товариству проводити розкопки й організовувати експедиції власним коштом. Тому Товариство всіляко намагалося збудити у високих інстанціях інтерес до археологічних пошуків.

За ініціативою М.Мурзакевича воно звернуло увагу начальства, зокрема бессарабського воєнного губернатора П.Федорова, до маловідомого острова Фідонісі (у давнину Левки). На початку вересня 1839 р. на острів було відряджено П.Соловйова. Він відкрив сліди давніх будівель, розкопав кілька мармурових плит із еллінськими написами — посвятами Ахіллу, уламки карнизів, барельєфів, статуй, монети¹⁸. У травні 1841 р. Товариством була організована невелика експедиція під керівництвом М.Мурзакевича. Її результатом були знахідки 120-ти монет (еллінських, римських, кримських ханів), декілька гем, різні речі (металеві, скляні, керамічні, кістяні), що мали художню вартість, відкриття руїн Ахіллесового храму¹⁹.

Одеське товариство зверталось до начальника Чорноморського флоту та портів адмірала М.Лазарєва з проханням сприяти збору залишків матеріальної культури, що зустрічалися в районі класичного Херсонеса²⁰.

У 1862 р. член Товариства Ф.Брун досліджував руїни давньої Ольвії. Він знайшов кілька амфорних ручок, виявив залишки водопроводу²¹.

Товариство прагнуло зосередити в себе відомості про археологічні розкопки керченських курганів, клопотало про отримання своєчасної інформації та дублікатів знайдених речей²².

У 1859 р. урядом була створена Археологічна комісія. У цьому зв'язку Одеське товариство запропонувало план спільної діяльності; 1) розпочати археологічні пошуки в Херсонесі та Феодосії під наглядом членів Товариства; 2) подавати відомості про зроблені відкриття в Комісію і Товариство; 3) знайдені християнські старожитності віддати до місцевого сховища при Херсонеській церкві, поганські — до Ермітажу, дублікати — до Музею Товариства²³.

Завдяки зусиллям колишнього президента Товариства С.Строганова і Д.Толстого у 1875 р. Одеському товариству для проведення розкопок у Херсонеському монастирі виділено 1000 крб. щорічно із фонду господарчого управління при Синоді. Під керівництвом ігумена Анфима й інженер-підполковника Геммельмана у грудні 1876 р. було розпочато археологічні дослідження території монастиря. Відкрито ряди фундаменту церкви із залишками фресок, три колодязі для збору дощової води та ін. У жовтні 1877 р. поблизу виявлені сліди іншої церкви з різнокольоровою мозаїчною підлогою і муром. Знайдені камені з майже стертими зображеннями, мідні візантійські та римські монети, мідні хрести, кадьниці, свічники.

Під час розкопок Херсонеса в травні 1880 р. при розчищенні давнього міського водопроводу було відкрито мармурове підніжжя статуї на честь Аристона (132 — 153 рр. н.е.)²⁴. Влітку цього ж року виявлений напіврозбитий мармуровий камінь. Як свідчить напис, що зберігся на ньому (79 р. н.е.), камінь служив підніжжям мідної статуї Діофанта, полководця Мітрідата VI Понтійського²⁵.

Влітку 1900 р. член Товариства Е. фон Штерн відвідав село Парутине, на землі якого у VI ст. до н.е. — III ст. н.е. знаходилася давня грецька колонія Ольвія. Вази, посудини, амфорні ручки, монети, золоті прикраси, надмогильні стели, фрагмент мармурової плити з написом — посвятою Зевсу та інші знахідки свідчили про

нагальну потребу систематичних, наукових розкопок Ольвії. З пропозицією організувати планові археологічні пошуки в Ольвії Товариство звернулося до Археологічної комісії²⁶.

З весни до осені 1901 р. під наглядом Одеського товариства проводилися археологічні роботи в районі Аккерманської фортеці. Знайдені амфори, уламки цеглин, мармурова плита з грецьким написом I — II ст. н.е., монети, прикраси та інші речі дали можливість Е. фон Штерну зробити висновок, що територія давньої Тіри — це місто Аккерман²⁷ (сучасний Белгород-Дністровський).

Наприкінці вересня 1912 р. у передмісті Одеси — Слободці-Романовці на території психіатричної лікарні було розрито давній курган. З метою збереження для науки цього пам'ятника Товариство організувало археологічні розкопки в 1912 — 1913 рр. Було відкрито 32 поховання, різні за розміром та формою глиняні посудини, крем'яні, кістяні вироби, металеві речі, прикраси²⁸.

Отже, Одеське товариство історії та старожитностей не тільки збирало, регулярно публікувало і науково опрацьовувало інформацію про розкопки та відкриття пам'яток, а й само брало посильну участь в археологічних дослідженнях Півдня України.

Займаючись відкриттям і популяризацією пам'яток, Товариство турбувалося і про їх збереження та підтримку. З цією метою воно в 1840 р. заснувало Музей Одеського товариства історії та старожитностей. Спочатку скромна колекція монет, написів, зброї, хатнього начиння, витворів мистецтва інтенсивно поповнювалась. Основними джерелами надходжень були розкопки, купівля та пожертвування приватних осіб.

Уже в 1864 р. колекція старожитностей музею включала відділи елліністичних (з острова Левки, давніх міст Тіри, Одесоса, Танаіса, Ольвії, Херсонеса), венеціано-генуезьких (з Солдаїї, Кафи, Монкастро), монголо-татаро-турецьких, єгипетських, римських (з Італії та Дакії) і вітчизняних (з Росії, України, в тому числі Запорозької Січі, Сербії, Болгарії, Литви) експонатів²⁹.

Початок збірці кримсько-татарських та інших східних монет було покладено В.Григор'євим. Участь М.Мурзакевича в археологічних експедиціях значно доповнила

експозицію Мінц-кабінету, що крім монет складалася з вітчизняних й іноземних медалей та відзнак.

Особливе місце в музеї займає колекція так званих кам'яних баб, що їх знаходили на багатьох курганах Півдня України. Своєю збіркою стародавніх кам'яних статуй музей зобов'язаний терпінню і наполегливості М.Мурзакевича та інших діячів Товариства. Канцелярська тяганина на цілі роки затримала одержання цих пам'яток і формування експозиції. У 1915 р. музей уже мав 35 кам'яних баб³⁰.

Одеське товариство мало й власну бібліотеку, збірки якої містили літературу духовного змісту, книги з мовознавства, судочинства, історії, географії, археології, статистики, давні рукописи та манускрипти, бібліографічні раритети³¹.

Розширення фондів бібліотеки Товариства відбувалося в основному за рахунок інтенсивного обміну виданнями з університетами Російської імперії й учбовими закладами, науковими товариствами, музеями та бібліотеками Константинополя, Бухареста, Стокгольма, Загреба, Бейрута, Берліна, Майнца, Ліона, Нью-Йорка, Ватикану, Рима, Брюсселя, Женеви.

Під контролем Одеського товариства знаходилися також музеї: Мелек-чесменський курган у Керчі (з 1869 р.), Феодосійський (з 1850 р.), Судакська (з 1868 р.) й Аккерманська (з 1896 р.) фортеці, що всіляко підтримувалися й оберігалися. Щоб активізувати інтерес жителів краю до свого минулого, любов до історії та повагу до пам'яток давнини, двері музеїв були завжди відкриті для всіх бажаючих.

Товариство клопоталося про захист від пошкоджень часом та людьми пам'ятки візантійського зодчества V ст. — Піцундського храму та рукописів, що в ньому знаходилися³².

У 1841 та 1846 рр. Товариство зверталося до місцевого начальства з проханням про збереження гробниць V — IV ст. до н.е. в керченських курганах — Золотому й Царському³³. Так, знаменитий Царський курган було взято під охорону Археологічною комісією³⁴.

У 1849 р. завдяки заходам Товариства старовинний жертovníк поблизу Ялти було обгороджено³⁵.

Клопоталося Товариство і про збереження Мелек-чесменської могили, поховальної пам'ятки IV — III ст.

до н.е., відкритої в 1858 р. у північній частині Керчі, на Глинищі³⁶.

Воно домоглося передачі під свою опіку ділянки землі з руїнами генуезької фортеці в Судаку, що була призначена в 1865 р. місцевою адміністрацією на продаж у приватну власність. Товариство займалося перезняттям фортечних написів і ремонтом мурованої стіни з вежами, брами та капели, побудованих у 1423 р. консулом Каталано³⁷.

Одеське товариство сприяло реставрації надгробних пам'ятників загиблим під часу штурму Очакова 1788 — 1791 рр.

У червні 1896 р. у відання Товариства перейшла давня Аккерманська фортеця. На жаль, через брак коштів воно мало можливість лише організувати потрібний нагляд за цією історичною пам'яткою³⁸.

Восени 1900 р. за ініціативою Е. фон Штерна Товариство клопотало перед Археологічною комісією про прийняття спільних заходів і асигнування коштів для врятування скарбів, що зберігалися в надрах ольвійської землі та нищилися місцевими жителями³⁹.

Завдяки зусиллям Товариства унікальні археологічні й архітектурні пам'ятки Південної України було збережено для сучасників і нащадків.

Одеське товариство, що об'єднало вчених і аматорів історії краю, зробило вагомий внесок у розвиток пам'яткознавства. Його члени зібрали й опублікували цінні документальні джерела, які ввели у науковий обіг невідомі факти з історичного минулого. Товариство координувало археологічні розкопки і дослідження, виступало з багатьма пам'яткоохоронними ініціативами. Музей старожитностей Товариства славився своєю колекційною збіркою.

Отже, Одеським товариством було закладено науковий фундамент наступних досліджень пам'яток Півдня України.

¹ Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1842. — С. 3 — 4.

² *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959. — С. 175 — 179; *Заремба С.З.* Питання історії Південної України другої половини ХVІІІ ст. на сторінках збірника "Записки Одесского общества истории и древностей" // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* — К., 1976. — Вип. 2. — С. 87 — 95; *Григорьева Т.Ф.* Становление и развитие краеведения

на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. — 60-е гг. XIX в.). Автореф. дис. канд. ист. наук. — К., 1991.

³ Татарские и турецкие акты, доставленные в Общество // Записки Одесского общества истории и древностей (далі: ЗООИД). — 1844. — Т. I. — С. 638 — 640.

⁴ Григорьев В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // ЗОСИД. — 1844. — Т. 1. — С. 337 — 346; Ярлыки Крымских Ханов // ЗООИД. — 1850. — Т. 2. — Отд. II, III. — С. 675 — 679.

⁵ Березин И. Тарханные ярлыки Крымских ханов // ЗООИД. — 1872. — Т. 8 (Прибавление к сборнику материалов). — С. 1 — 23.

⁶ Негри А. Извлечение из турецкой рукописи Общества, содержащей историю Крымских ханов // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 379 — 392.

⁷ Негри А. Фирман, данный турецким султаном Мустафою митрополиту Гедеоу на Крымскую епархию (1757 г.) // ЗООИД. — 1850. — Т. 2. — Отд. II, III. — С. 680 — 684.

⁸ Брун В. Материалы, касающиеся Крыма и Молдавии // ЗООИД. — 1879. — Т. II. — С. 467 — 472.

⁹ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1858 по 14 ноября 1859 г. — Одесса, 1860. — С. 9.

¹⁰ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 г. — Одесса, 1846. — С. 9.

¹¹ Михневич И. О еврейских манускриптах, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1848. — Т. 2. — Отд. I. — С. 49 — 78.

¹² Серафимов С. Херсонские святители // ЗООИД. — 1868. — Т. 7. — С. 120 — 132.

¹³ Антонин, архимандрит. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 445 — 473.

¹⁴ Сборник Венециано-генуэзских грамот (1342 — 1492 гг.) // ЗООИД. — 1858. — Т. 4. — С. 183 — 236.

¹⁵ Юргевич В. Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 г. // ЗООИД. — 1863. — Т. 5. — С. 629 — 837.

¹⁶ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1861 по 14 ноября 1862 г. — Одесса, 1863. — С. 8.

¹⁷ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1862 по 14 ноября 1863 г. — Одесса, 1864. — С. 9.

¹⁸ Мурзакевич Н. Поездка на остров Левки, или Фидониси в 1841 г. // ЗООИД. — 1844. — Т. I. — С. 549.

¹⁹ Там же. — С. 550 — 562; Мурзакевич Н. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии, на острове Левки, или Фидониси // ЗООИД. — 1850. — Т. 2. — Отд. II, III. — С. 413 — 415; Його ж: Монеты, отысканные на острове Левки, или Фидониси // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 237 — 245.

²⁰ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 г. — Одесса, 1846. — С. 7.

²¹ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1861 по 14 ноября 1862 г. — Одесса, 1863. — С. 10.

²² Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1855 по 14 ноября 1857 г. — Одесса, 1858 — С. 9 — 10; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1858 по 14 ноября 1859 г. — Одесса, 1860. — С. 6 — 7.

²³ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. — Одесса, 1861. — С. 9 — 11.

²⁴ *Юргевич В.* Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1886. — Т. 14. — С. 57 — 58.

²⁵ *Юргевич В.* Псифисм древнего города Херсонеса о назначении почестей и наград Диофанту, полководцу Мифрадату-Евпатора, за покорение Крыма и освобождение херсонесцев от владычества скифов // ЗООИД. — 1881. — Т. 12. — С. 1 — 48.

²⁶ *Штерн фон Э.* О последних раскопках и находках в Ольвии // ЗООИД. — 1900. — Т. 22 (Протоколы). — С. 101 — 124.

²⁷ *Штерн фон Э.* О последних раскопках в Аккермане // ЗООИД. — 1901. — Т. 23 (Исследования). — С. 33 — 61.

²⁸ *Добровольский А.* Раскопки кургана в предместье Одессы — “Слободка-Романовка” // ЗООИД. — 1915. — Т. 32 (Исследования). — С. 123 — 145.

²⁹ Краткий указатель Музея Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1919. — Вып. 7.

³⁰ Как составилось собрание “каменных баб” Музея Общества // ЗООИД. — 1915. — Т. 32 (Материалы). — С. 65 — 74.

³¹ Каталог библиотеки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1893.

³² Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 г. — Одесса, 1845. — С. 5 — 6.

³³ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. — Одесса, 1861. — С. 11 — 12.

³⁴ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1864 по 14 ноября 1865 г. — Одесса, 1865. — С. 7 — 8.

³⁵ *Юргевич В.* Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1886. — Т. 14. — С. 55.

³⁶ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. — Одесса, 1861. — С. 12.

³⁷ Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1866 по 14 ноября 1867 г. — Одесса, 1868. — С. 10 — 11.

³⁸ Отчет Одесского общества истории и древностей за 1896 г. (пятьдесят седьмой). — Одесса, 1897. — С. 10.

³⁹ *Штерн фон Э.* О последних раскопках и находках в Ольвии // ЗООИД. — 1900. — Т. 22 (Протоколы). — С. 123 — 124.